

22. Selbstschutz-Ordnung gegen Bandenunwesen für die Ortschaften mit deutscher Bevölkerung im Schwarzmeergebiete [Text] // Odessaer Rundschau. – 1918. – 30. November. – Nr. 220. – S. 2; 1918. – 1. Dezember. – Nr. 221. – S. 2.

Надійшла до редколегії 01.04.09

О. І. Безносів

Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара

СПРОБА ВТЕЧІ З «РАЮ»: ЕМІГРАЦІЙНИЙ РУХ СЕРЕД МЕНОНІТІВ ТА НІМЦІВ-КОЛОНІСТІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 20-х рр. ХХ ст.

Проаналізовані причини, ход подій та результати еміграційної кампанії менонітів та німецьких колоністів Юга України в кінці 20-х рр. ХХ в.

The article is analyzing cause, course of events and results of the Mennonite and German colonists emigration campaign at the end of 1920s.

В останній час вітчизняна громадськість проявляє велику зацікавленість до питань історії одного із переломних та доленосних періодів життя українського народу, а саме – періоду кінця 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. Безумовно, найбільш широкомасштабною та трагічною подією цього часового відтинку був голод 1932-1933 рр. Його дослідженню українські історики присвятили величезну кількість статей та монографій, у яких визначені та проаналізовані характер, масштаби та наслідки цього жахливого явища. Водночас значно меншою є кількість праць, присвячених вивченню подій, що передували масовій примусовій колективізації, катастрофічні соціально-економічні наслідки якої стали однією з головних причин голоду. І, нарешті, зовсім мало праць, в яких би розглядалися процеси, що розвивалися в цей період у середовищі національних меншин України. До таких етнічних груп належали також меноніти та німці-колоністи. Саме вони одні з перших вкрай негативно зреагували на поча-

ток жорстокого сталінського реформування сільського господарства, проявивши свій протест у масовій еміграційній кампанії наприкінці 20-х рр.

Сучасні українські дослідники вперше звернули свою увагу на цю проблему наприкінці 90-х рр. ХХ ст. Так, Н. В. Осташева у своїй монографії, присвяченій життю менонітської спільноти України у 1914-1931 рр., дала стисло характеристику еміграційних процесів у хортицьких та молочанських колоніях, торкнулася питання про роль менонітських представників за кордоном в організації допомоги біженцям [5, с. 162-163]. Деякі аспекти законодавчої політики вищого керівництва як УРСР, так і Радянського Союзу щодо боротьби з еміграційним рухом серед українських німців також знайшли своє відображення в монографії В. В. Ченцова [6, с. 29-30]. Крім того, окремі питання еміграційної проблеми піднімалися автором даної статті у публікації, присвяченій життю менонітської спільноти Півдня України у роки «великого перелому» 1928–1933 рр. [1, с. 77–79].

Безумовно, бурхливі події кінця 20-х рр. не могли залишитися поза увагою закордонної менонітської історіографії. Так, у праці відомого американського історика Дж. Тевса, присвяченій історії менонітів у царській Росії та СРСР, висвітлюється і питання еміграційного виходу менонітів наприкінці 1929 р. із СРСР [91, р. 239]. Однак автор зосередився переважно на дослідженні організації міжнародної допомоги біженцям. І, нарешті, слід згадати статтю німецького дослідника В. Квірінга, що являє собою стислий науково-популярний нарис подій головним чином листопада 1929 р. в Москві та її околицях, де перебували меноніти, які очікували дозволу на виїзд [8, с. 96–103].

Отже, з огляду на відсутність наукових робіт, безпосередньо присвячених дослідженню цієї проблеми, метою даної публікації є висвітлення основних аспектів спроби еміграції українських менонітів та німців-колоністів наприкінці 20-х рр. ХХ ст., а саме – причин, перебігу подій та результатів цієї еміграційної кампанії.

Базою для вивчення цього питання стали матеріали, що зберігаються в архівах Києва, Дніпропетровська, Запоріжжя та Херсона.

На початку 20-х рр. більшовики змушені були відступити від своєї політичної програми, лицемірно пообіцявши селянству повну та ос-

тагочну свободу в економічній сфері; вони використали його творчий потенціал для відновлення зруйнованого народного господарства. Але коли вищі партійні керівники побачили в характері сільськогосподарського розвитку загрозу засадам своєї ідеології, вони рішуче повернулися до жорстких адміністративних методів управління економікою.

На межі 1927-1928 рр. в СРСР виникла так звана криза хлібозаготівель, і радянське керівництво рішеннями XV з'їзду ВКП(б) фактично здійснило перехід від непу до нового варіанта політики «воєнного комунізму». Влада, намагаючись вирішити продовольчу проблему, що виникла, застосувала до заможних верств села, до числа яких входила і значна частина німецького та менонітського населення, широкий комплекс заходів як економічного, так і адміністративно-репресивного характеру. Заможні господарства, зокрема, було обкладено податком в індивідуальному, так званому експертному порядку. З 1928 р. райвиконкоми «спускали згори» рознарядку, де зазначався обов'язковий для сільради відсоток господарств, які необхідно було визначити як «експертні». У Хортицькому німецькому районі, наприклад, кількість таких господарств досягла 366, а в Молочанському – 407. «Експертники» несли на собі значний тягар державних податків. 13 таких господарств (7 % від загального числа всіх господарств) Широчанської сільради Хортицького району сплачували податки в розмірі від 100 до 300 крб, у цілому на загальну суму 2592 крб [5, с. 139]. Високі ставки податків повністю позбавляли можливостей розвитку не тільки заможні господарства, але й негативно позначалися на становищі бідноти. Так, один з батраків-німців колонії Вікторівка, виступаючи на зборах, заявив, що «завдяки експортному обкладанню куркулів й заможних, бідняк втратив заробіток, цим обкладанням держава пограбувала і бідняка» [7, Спр. 413, арк. 38].

Підсилюючи тиск на куркуля, влада відновила практику продрозкладок, подвірних обходів та обшуків, закриття базарів, заборони торгівлі продовольством. За звинуваченнями у злісному саботажі та спекуляції до карної відповідальності притягувалися селяни, які відмовлялися продавати хліб за твердими державними цінами. Наприклад, під час проведення хлібозаготівлі в Карл-Лібкнехтівському

німецькому районі були віддані під суд власники 635 так званих куркульських господарств, майно 165 господарств було описане, а ще 322 – продане [7, Спр. 448, арк. 72]. Про ситуацію, що склалася тоді в менонітських поселеннях регіону, один радянський чиновник, який працював у Запорізькій окрузі, писав таке: «... завдяки вжитим Радвладою у цьому році заходам, як накладання тягаря сільськогосподарського податку, самооподаткування і т. ін. можна констатувати, що ця група [меноніти] зазнала економічних збитків, оскільки більшість з них була змушена скоротити економічну потужність... » [3, Спр. 744, арк. 104].

А втім жорстокі насильницькі заходи стосовно так званих куркулів були лише частиною широкомасштабної кампанії з радикального перетворення сільського господарства, що мала за кінцеву мету створення колективних селянських господарств з усупільненою формою власності. Колективізація повинна була набути форми комунізації, тобто максимального усупільнення землі та всіх засобів виробництва, що перебували в руках селянства. Позбавлений засобів виробництва колгоспник ставав найманим робітником. У нього можна було відібрати зібраний урожай і таким чином вирішити проблему хлібозаготівельних криз, що періодично виникали в країні. Крім того, колективізоване сільське господарство повинно було забезпечити прискорені темпи індустріалізації, що починалася в СРСР.

Для того щоб заохотити селян вступати до колгоспів, першим колективним господарствам з усупільненою формою власності влада надавала значні пільги. Їм, зокрема, виділялися безповоротні фінансові кредити. Так, 10 перших колгоспів Хортицького району в 1928 р. отримали їх на загальну суму 1394 крб [5, с. 129]. Таким господарствам надавалися також великі скидки під час купівлі сільськогосподарської техніки та знарядь проведення землевпорядкувальних робіт, а їх членам – пільги в разі виплати різного роду податків. Таке матеріальне стимулювання було досить спокусливим для німецьких та менонітських селян, особливо для бідняків та значної частини середняків. Вступ до колгоспу інколи був єдиним виходом з важкого становища і для деяких заможних селян, у якому вони опинились через відповідну економічну політику радянської держави.

Зростання чисельності німецьких та менонітських колгоспів на Півдні України почалося наприкінці 1928 р. У серпні 1929 р. в регіоні нараховувалося 248 колективних об'єднань, у тому числі ТСОЗів – 132 (53,1 % від загального числа), машинно-тракторних товариств – 20 (8,1 %), артільей – 15 (6,4 %), комун – 5 (2 %) і колгоспів

75 (30,1 %). Однак у них входило лише близько 14,8 % загальної кількості німецьких та менонітських господарств [7, Спр. 456, арк. 2]. Ці дані свідчили про те, що, незважаючи на всі зусилля влади, більшість ідей економічного колективізму виявилися чужі індивідуалістській психології німця-колоніста та меноніта. Аналогічним було ставлення й значної частини українського селянства. Тому, вичерпавши всі, на її думку, засоби для стимулювання добровільного вступу селян у колгоспи влада пішла на примусову колективізацію сільського господарства. Їй передувала чистка у другій половині 1929 р. вже існуючих колективних об'єднань від «соціально чужого елемента». У ході її були виявлені так звані «псевдоколгоспи». Головними критеріями для такого визначення були: наявність в їх складі «куркульського елемента», існування системи розподілу за величиною раніше внесеного паю, витрата кредитів не на потреби колгоспів, а на розподіл між господарствами, тобто «на зміцнення особистого майнового стану». Проведена в Молочанському районі перевірка існуючих там 30 колективних господарств, наприклад, показала, що 10 % з них мали бідняцький склад, 76 % – бідняцько-середняцький, а 14 % – куркульський. Членами колективів були 1 колишній фабрикант, 9 колишніх поміщиків, 11 служителів релігійних культів, 25 «експертників», 42 людини, позбавлені права голосу [8, с. 134]. Такі «псевдоколгоспи» або розпускалися, або реорганізовувалися шляхом виключення з їх складу «соціально чужих осіб». У Хортицькому районі, наприклад, після проведеної чистки з 35 колгоспів залишилося лише 18 [Там само, с. 135]. Вихід зі складу колективів стійких господарств негативно впливав на їх економічний стан. Так, члени ТСОЗу колонії Капустянка вищезазначеного району зверталися до райвиконкому з проханням дозволити їм не виключати «позбавленців», заявляючи при цьому, що «як би не вони, ми би давно вже від голоду пухли» [3, Спр. 473, арк. 211-212]. Але місцева влада неухильно дотримувала

лася в цьому питанні генеральної лінії партії. Не зменшувався і податковий тиск на заможні господарства.

Звісно, такі дії влади викликали глибоке невдоволення значної частини німців та менонітів. Відсутність реальних політичних та соціально-економічних перспектив у нових умовах, що склалися, призвела до різкого підсилення еміграційних настроїв серед німецького та менонітського населення. Ті, хто прагнули залишити СРСР, з прикрістю говорили, що «краще бути в Америці добрим батраком, ніж у Росії поганим селянином, якого розглядають як куркуля» [3, арк. 69].

Значно підсилила еміграційний рух масована антирелігійна кампанія, що з кінця 1927 р. почала розгортатися владою в місцях компактного проживання колоністів. Поява у квітні 1929 р. закону про релігійні культу, положення якого суттєво обмежували права віруючих, остаточно надала еміграційним настроям, особливо серед менонітів, широкомасштабного характеру.

Початку масової емігрантської кампанії серед менонітів передував приїзд у січні 1929 р. до Москви двох менонітів із Західного Сибіру, які бажали отримати там дозвіл на виїзд за кордон. До квітня цього ж року з аналогічною метою в Москві вже перебувало 60 менонітських родин [8, s. 96]. Після того як у травні 1929 р. 25 родин, отримавши дозвіл на еміграцію, виїхали до Німеччини, звістка про це швидко поширилася і серед менонітів України. Наприкінці літа – початку осені цього ж року емігрантський рух тут набув масового характеру. Про масштаби менонітського виходу Дніпропетровський окружний комітет КП(б)У у своєму циркулярі повідомляв, що в деяких районах «піднімаються цілі поселення, розпродують своє майно і прямують до Москви для отримання дозволу на виїзд до Канади» [2, Ф. П-63, оп. 1, спр. 9, арк. 38]. Майно через терміновість від'їзду дуже часто продавалося за безцінь або просто кидалося напризволяще. Ця вимушена втеча менонітів і невеликої частини німців, що рушила за ними, викликала співчуття та розуміння в українців. Так, за даними ОДПУ, робітники-залізничники станції Дніпропетровськ у бесідах між собою, зокрема, говорили, що «німців-колоністів притисли так, що вони розпродують своє добро і їдуть з СРСР. Німці, добрі хазяї, звикли багато працювати і все мати,

а якщо їх оббирають, як і наших селян, так для чого ж їм тут жити?» [3, арк. 18]. А вантажник станції Інгулець Кучерявенко у приватній розмові був ще категоричнішим, сказавши таке: «Німці, працелюбні, чесні люди, кидають своє роками нажите господарство напризволяще та їдуть. Що же вони будуть говорити про наших дурнів за кордоном? Це ж СРСР буде ганебно на увесь світ. Ось так добудувалися до індустріалізації та соціалізму!» [Там само, арк. 19]. Масовий виїзд менонітів у Москву спостерігався також у Запорізькій, Артемівській, Мелітопольській та Херсонській округах. Зачепив еміграційний рух і німців-колоністів. Крім вищезгаданих округ влада зафіксувала його і в інших округах регіону: Одеській, Миколаївській, Луганській та Сталінській. Але масовий еміграційний вихід німців-колоністів владі завдяки активній діяльності більш розгалуженої мережі комуністичних організацій у місцях компактного їх проживання та за допомогою штучних адміністративних перешкод вдавалося стримувати. Однак більшість менонітів, згуртованих у надзвичайно стійких релігійних общинах, попри всі перешкоди прагнула до виїзду. Крім того, меноніти покладали великі надії на допомогу своїх одновірців за океаном, німці ж, які значною мірою втратили зв'язки з історичною батьківщиною – Німеччиною, на таку підтримку не сподівалися.

На початку листопада 1929 р. у Москві та її передмістях перебувало вже 13 тис. чоловік, переважно менонітів з різних куточків СРСР. Поява в Москві такої кількості людей, які бажали виїхати із СРСР, стала несподіванкою як для радянського керівництва, так і навіть для німецьких дипломатів, які до того часу певною мірою стимулювали зростання еміграційних настроїв серед колоністів. Терміново створена урядова комісія, вивчивши ситуацію, що склалася, рекомендувала радянському керівництву випустити із Радянського Союзу всіх цих біженців. Німеччина, однак, виявилася не готовою одночасно взяти під свою опіку тисячі людей, оскільки саме в цей період в країні вже почали з'являтися перші ознаки глибокої економічної кризи. Зволікала з цих самих причин і Канада. Тоді сталінський уряд, наляканий масштабами втечі й перспективою позбутися всього німецького сільського населення, скасував свій попередній дозвіл на виїзд. Коли спроби умовити біженців повернутися додому добровільно виявилися марними, проти них було застосовано міць репресивної

мащини ОДПУ. Чекісти почали арешти в Москві менонітів та німців, які прагнули емігрувати й примусово, починаючи у ніч з 15 на 16 листопада, окремими ешелонами стали відправляти залізницею до місць їх попереднього проживання. Такі насильницькі дії викликали різкий демарш з боку Німеччини. Це змусило радянське керівництво піти на певний компроміс. Операція з вивозу біженців із Москви була призупинена, а тим, кого ще не встигли депортувати, було дозволено виїхати до Німеччини. Таких виявилось близько 6 тис. чоловік. Вони виїхали до Німеччини, а звідти згодом перебралися до Бразилії та Парагваю [8, с. 101].

Тим часом, незважаючи на заборону, еміграційний рух, хоч і у значно менших масштабах, серед менонітів тривав і упродовж всього 1930 р., посилившись у розпал примусової колективізації. Вирішенню пов'язаних з цим проблем присвячувалися постанови ВКП(б) від 6 лютого та 6 грудня 1930 р., що зобов'язували місцеві партійні комітети ліквідувати спроби «антирадянського елементу» організувати виїзд колоністів за кордон. У квітні цього ж року ЦВК СРСР видав чергове спеціальне розпорядження про недопущення виїзду до Москви селян, які збиралися емігрувати [6, с. 45]. І лише задіявши значний арсенал репресій, владі вдалося остаточно збити еміграційну хвилю.

Ліквідувавши в примусовий спосіб еміграційні бродіння, комуністична влада, однак, змушена була вирішувати економічні проблеми, що виникли в результаті масової еміграції. Зокрема, 3 лютого 1930 р. РНК УРСР ухвалив спеціальну постанову, згідно з якою менонітським родинам, що поверталися у вже колективізовані на той час села, необхідно було забезпечити вступ до колгоспів шляхом надання відповідної допомоги в отриманні необхідної кількості реманенту, насіння та кредитів. Крім того, таким родинам слід було створити пільгові умови, як шляхом розстрочки паїв, так і за рахунок спеціального фонду кооперування. Менонітам же, які поверталися в ще не колективізовані села, планувалося надавати допомогу посівним матеріалом та відповідними кредитами лише за умови використання цих коштів для організації колгоспів. Отже, особи, які не бажали вступати до колгоспів, ніякої допомоги не отримували [4, арк. 1]. І, нарешті, як виняток, районним виконавчим комітетам надавалося

право розривати укладені раніше «кабальні угоди» на купівлю в менонітів будівель та реманенту. Але на практиці цей пункт постанови дуже часто не виконувався. Так, меноніти колонії Кронсгартен, які продали напередодні виїзду свої господарства німцям-колоністам із сусіднього Йозефсталя, здебільшого змушені були оселитися у своїх родичів у хортицьких колоніях.

Стихійна еміграційна хвиля, що прокотилася головним чином колоніями українських менонітів, крім суспільно-політичного резонансу викликала й різке погіршення матеріального становища більшості біженських родин, значно послабивши тим самим їх опір страшному соціальному лиху, що незабаром настало, а саме голоду 1932-1933 рр.

Отже, на основі вищевикладеного можна зробити такі висновки. Основними факторами, що викликали масову еміграційну кампанію серед менонітів та німців Півдня України наприкінці 20-х рр. ХХ ст., були наступ більшовицької влади на заможні верстви села з метою подальшої його колективізації, а також жорстка антирелігійна політика. Певним чином стимулювали еміграційні настрої колоністів обіцянки про допомогу в разі необхідності з боку німецьких дипломатів та представників заокеанських менонітських організацій. Масовий еміграційний рух охопив переважно менонітів, які були більш організаційно згуртованими й успішно протистояли радянській контрпропаганді. Радянське керівництво, вражене масовою навалюю потенційних емігрантів, спочатку дало дозвіл на їх виїзд, але потім, скориставшись тим, що Німеччина та Канада були не готові одночасно прийняти й облаштувати таку кількість біженців, примусово повернула більшість з них до місць попереднього їх проживання.

Бібліографічні посилання

1. Безносів А. И. Меннониты Юга Украины в годы «великого перелома» (1928–1933) [Текст] / А. И. Безносів // *Вопр. германской истории: сб. науч. тр.* – Д., 2001. – С. 75–91.
2. Державний архів Дніпропетровської області [Текст] – Ф. П-1, оп. 1, спр. 8; Ф. П-63, оп. 1, спр. 9.
3. Державний архів Запорізької області [Текст]. – Ф. П-1, оп. 1, спр. 473; спр. 744; спр. 881.
4. Державний архів Херсонської області. – Ф. Р-2, оп. 1, спр. 678.

5. *Осташева Н. В.* На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914–1931 гг. [Текст] / Н. В. Осташева. – М., 1998.

6. *Ченцов, В. В.* Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930-е годы [Текст]. – М., 1998.

7. Центральный державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 413, оп. 1, спр. 413; Спр. 448; Спр. 456.

8. *Quiring, W.* Die Tragödie eines Auswanderungs [Text] // Heimatbuch der Deutschen aus Russland. – 1985/1989. – Stuttgart, 1989. – S. 96-103

9. *Toews, J. B.* Czars, Soviets and Mennonites [Text] / J. B. Toews. – Newton, Kansas, 1982.

Надійшла до редколегії 01.04.09.

Viktor Krieger

Universität Heidelberg

**AKTIVER UND PASSIVER WIDERSTAND DER
DEUTSCHEN BEVÖLKERUNG
IN DER SOWJETUNION DER ZWISCHENKRIEGSZEIT**

This research shows different form of German population protests in the Soviet Union between two world wars i XX-th century.

Розглянуті форми опору та протесту німецького населення СРСР міжвоєнного періоду, як реакція на різноманітні види державного свавілля.

Vom Beginn der Einwanderung nach Russland an zeigten sich die deutschen Kolonisten als friedliebende und obrigkeitshörige Menschen. Nicht von ungefähr attestierte der wolgadeutsche Dumaabgeordnete Jakob Dietz seine Landsleute folgendermaßen: ««Die Kolonisten gehorchen den Älteren und der Obrigkeit... Jegliche behördliche Verordnung, seien sie auch gesetzwidrig, wird von den Kolonisten widerspruchslos erfüllt» [6, c. 380]. Aber bereits einige Jahre nach dem Niederschreiben dieser Sätze erschütterten zahlreiche und blutige Aufstände und bewaffnete